

HISTORY OF SCIENCE AND EDUCATION

Сергій Бондаренко, к. і. н.

Олег Пилипишин, к. і. н.

Тернопільський національний медичний університет імені І. Я. Горбачевського МОЗ України, Україна

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ МЕДИЧНИХ ЗНАНЬ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ – КІНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ

Sergiy Bondarenko, PhD in History

Oleh Pylypyshyn, PhD in History

I. Gorbachevsky Ternopil National Medical University, Ukraine

HISTORY OF MEDICAL KNOWLEDGE DEVELOPMENT IN UKRAINIAN TERRITORIES FROM THE MOST ANCIENT TIME TILL THE END OF THE NINETEENTH CENTURY

The history of medicine in Ukraine dates back to the history of folk medicine. The first hospitals were founded in Kievan Rus in the 11th century and were largely in the form of poor-houses attached to churches. In the 14th and 15th centuries, new hospitals were built and many doctors administered first aid to the residents of Ukraine and soldiers of the army of Bogdan Khmelnytsky. As the number of doctors was insufficient, some medical schools, preparing doctors, were opened. The Kiev Academy was founded in 1632. It played an important role in the development of Ukrainian medicine. Many graduates of the Academy continued to enrich their knowledge and received a doctor's degree there. Many of the previous students of this Academy became well-known scholars. This is the epidemiologist D. S. Samilovich, obstetrician N. M. Ambodyk-Maksymovych, pediatrician S. F. Shotovitsky, anatomist O. M. Shamlonsky, and many others.

Keywords: medicine, Kievan Rus, Kiev Academy, hospital.

Із стародавніх народів, які населяли українські степові землі на півдні, найбільше пам'яток залишили по собі скіфи. Скіфи в VII ст. до н.е. населяли Крим і територію між Дніпром і Дунаєм. Вони створили велике об'єднання племен. У V–IV ст. до н.е. частина скіфів-кочівників починає переходити до осілості, в них утворюється примітивна держава з пережитками первіснообщинних відносин¹.

Скіфи мали торговельні й культурні зв'язки з грецькими містами-колоніями: Ольвією – в гирлі Дніпровсько-Бузького лиману, Тірою – в гирлі Дністра, Херсонесом – біля сучасного Севастополя, Пантікапеєм – на місці нинішньої Керчі.

Зазначимо деякі особливості медичних знань скіфів та інших племен і народів Північного Причорномор'я.

Скіфська медицина – народна медицина. Протягом довгих сторіч самобутня, а в ряді випадків цілком оригінальна, вона нагромадила великий і багатий досвід в лікуванні хвороб та їхньому запобіганні. Проте в її арсеналі поруч з дуже цінними значились також засоби, доцільність яких вельми сумнівна. Це свідчить про те, що скіфська медицина виросла на базі одвічного досвіду – емпірії і містила у собі раціональні основи. Представники скіфської народної медицини здобували

¹ Попович, М. (2001). *Нарис історії культури України: Навчальний посібник*. Київ: АртЕк.

свої знання з безпосереднього знайомства з предметами навколишньої природи. Розвиток умов повсякденного життя був основною причиною виникнення і розвитку лікування.

Найважливішу ланку скіфської медицини становлять лікувальні засоби рослинного походження. Це впливало не тільки зі способу життя як кочових, так і землеробських скіфів, але й з рослинного багатства земель, ними заселених. Україна, Кавказ і суміжні з ними землі славилися споконвіку своїми рослинними багатствами. Скіфський люд знайшов багато лікарських рослин серед степів і лісів. Зокрема античні мандрівники відмітили, що скіфські пастухи, спостерігаючи дію рослин на тваринах, переносили свої знання на людину. Значна кількість відкритих скіфами цілющих рослин не втратила свого значення і до сьогодні. От хоч би горицвіт, солодкий корінь, ревінь, подорожник, не кажучи вже про цибулю, часник та багато інших¹.

Серед цілющих рослин в скіфській медицині було чимало сильнодіючих, а то навіть і отруйних. Вони також використовувались скіфами для лікування. Для зменшення токсичної дії сильнодіючих та отруйних рослин скіфська народна медицина додавала до них різні домішки та вивари, такі як мед, бобові рослини тощо. Різотрав'я, що буяло на скіфських просторах, давало багато меду, з якого скіфи варили медовуху, додаючи до неї відвар коноплі і тим самим підсилюючи її наркотичну дію.

Широке застосування в скіфській медицині мали також засоби тваринного походження (боброва струмина, жири, мозок). Скіфській медицині були відомі «панти» – цінний медичний товар з висушених рогів молодого плямистого оленя. Щодо санітарно-гігієнічних заходів у скіфського населення, то тут необхідно підкреслити особливе значення парової «скіфської лазні»².

Скіфська народна медицина користувалася з давніх-давен також хірургічними методами лікування і тут досягла значних успіхів. Виникла вона з подання хірургічної допомоги свійським тваринам і скеровувалась, очевидно, тільки на лікування органів і тканин, доступних без розтину порожнин людського тіла. Такі операції, як вправлення вивихів, лікування переломів, розрізування абсцесів, трепанація черепа, ампутація кінцівок, не кажучи вже про виривання зубів, були звичними у скіфів. При хірургічному лікуванні скіфи застосовували такі знеболюючі засоби: сп'яніння, опій, мандрагора тощо. Для лікування застосовували зміїну отруту. Слід відмітити, що скіфські лікарі та їх лікувальні засоби і методи мали свій вплив на грецьких лікарів, можливо, що і на Гіппократа.

Важливий розділ біологічних знань становила медицина. Ця галузь у Київській Русі (як і у всьому середньовіччі) була добре розвинена, подекуди навіть краще за сучасну, так звану народну, медицину. На той час монастирі були своєрідними академіями, де концентрувалися основні кадри інтелігенції, в тому числі й медичні. Зокрема, при Печерській лаврі було створено шпитальний монастир св. Миколи. Процвітала й аптечна справа. Найдавнішими розділами медицини були акушерство та хірургія. Народження дитини є дуже складним, важким і небезпечним процесом, тому й з'явилися баби-повитухи. Існували і своєрідні хірурги, які лікували травми, якими нерідко супроводжувалися лови, а ще більше – збройні сутички. Набагато складніше було лікувати внутрішні хвороби, особливо – інфекційні. Численні пошесті чуми, холери, віспи час від часу викошували цілі країни. Однак ці хвороби супроводжували людство до XIX ст. включно. Лікування «зелієм», тобто ліками рослинного походження, теж було поширене з найдавніших часів і в Київській Русі. Тогочасні лікарі володіли знаннями, нагромадженими протягом століть. Наші предки знали лікувальні властивості численних рослин і вміли успішно оперувати своїми знаннями³.

Третім найпоширенішим лікувальним чинником давніх епох була фізіотерапія – застосування різного роду процедур з тими або іншими наслідками. Це – різноманітні компреси й пов'язки, масаж, мастила й протирання, клістири, кровопускання, лазня тощо, які широко застосовувалися середньовічними лікарями. У письмових джерелах (літописи, агіографічні твори тощо) знаходимо згадки про клінічні випадки, а подекуди й докладний опис, що дозволяє дослідникам поставити точний діагноз. Так, під 1076 р. в «Повісті минулих літ» описується смерть чернігівського князя Святослава Ярославича, що сталася під час операції по видаленню пухлини⁴.

¹ Яртись, А.В. (ред.) (1991). *Лекції з історії світової та вітчизняної культури*. Львів: Світоч.

² Пономарьов, А. П., Косміна, Т. В., Боряк, О. О. (1992). *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. Київ: Либідь.

³ Чмихов, Н.А. (1990). *Истоки язычества Руси*. Київ: Либідь.

⁴ Рыбаков, Б.А. (1982). *Язычество древних славян*. Москва: Наука.

У Печерському патерику, в розділі, присвяченому славетному живописцю Алімпію (який, крім малярства, займався й лікуванням), описано випадок прокази,вилікуваної знаменитим ченцем. Згадки про хворих на проказу (трудоватих) знаходимо в ряді стародавніх текстів: у Лаврентіївському літописі під 1237 р., Ізборнику 1076 р., в Житії Феодосія Печерського та ін. У Галицько-Волинському літописі під 1288 р. описується тяжка хвороба волинського князя Володимира Васильковича (рак нижньої щелепи), що тривала чотири літа. Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що наука в Київській Русі була адекватною загальному стану позитивних знань європейського, а почасти й східного середньовіччя¹.

Медиками були і ченці у монастирях. Серед них відомий лаврський ченець Даміан та найвидатніший медик домонгольської Русі Агапіт (кінець XI – перша половина XII ст.), який прийняв постриг у Печерському монастирі і діяв там до кінця життя, здобувши велику славу і популярність у народі. Внучка Володимира Мономаха Ганна, склала лікарський порадник «Мазі» у якому розповідається про гігієну тіла, вплив клімату на організм, про сон, лазні, їжу, різні хвороби і лікування ран. Найпопулярнішою перекладною старозавітною книгою на Русі був Псалтир. Він використовувався як книга богослужбна, навчальна, для домашнього душе спасенного читання і як магічна книга для ворожіння. Медицина Київської Русі була доволі розвинена й не відставала від загальнолюдських середньовічних канонів. А народне цілителство випередило свій час й успішно застосовується й зараз.

Лікарі (від кельтського «лейкер»), гойцої (ті, що гоять), знахарі були вельми популярні й займалися практикою професійно. Своїх лечців мали князівські двори, а монастирі – власні богадільні².

Які ж методи використовувала давньоруська медицина? По-перше, хірургічні – війни вимагали великої кількості фахівців з лікування ран. Була для хірургів робота й у мирний час – у літописах згадуються навіть операції по видаленню пухлин. Важливою «галуззю медицини» було, звісно, акушерство.

З покоління в покоління передавалися в Київській Русі знання по фітотерапії. Не лише «народні цілителі», але й кожна господарка знала лікувальні властивості рослин і уміла готувати «зілля» – відвари, настої, чаї. Популярна в народі була «домашня фізіотерапія» – лазні, компреси, розтирання, масаж, укутування, «банки», клістири.

Одна з найбільш складних наукових проблем вивчення медицини Київської Русі – час виникнення і характер діяльності перших монастирських лікарень.

Ще в історичній науці XIX ст. склалася традиція зв'язувати відкриття першої лікарні з ім'ям Феодосія Печерського. Н.А. Богоявленський, виходячи з «Житія Феодосія Печерського», написаного Нестором, також вважає, що для лікарні було відведено особливе місце, відгороджене забором від інших будівель, що додавало їй характер ізолятора. Хворим надавалася стаціонарна допомога³.

У монастир приводили і приносили людей з різними хворобами. Серед них були і діти, і дорослі. Кількість звертань досягала великих цифр. Більше за все було неможливих, але зверталися і представники вищого стану.

Острозька слов'яно-греко-латинська школа (академія) – перший вищий навчальний заклад у Східній Європі, найстарша українська науково-освітня установа. Заснована у 1576 році князем Костянтином-Василем Острозьким у своєму родовому місті Острозі. Велику суму коштів на розбудову академії надала його племінниця – княжна Гальшка Острозька. 7 лютого 1577 р. – перша згадка про школу в передмові до книги Петра Скарги «Про єдність костьолу Божого»⁴. В основу діяльності Острозької академії було покладено традиційне для середньовічної Європи вивчення семи вільних наук (граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, музики, астрономії), а також вищих наук: філософії, богослов'я, медицини. Студенти Острозької академії опановували п'ять мов: слов'янську, польську, давньоєврейську, грецьку, латинську. Першим ректором школи був письменник Г. Смотрицький, викладачами – видатні тогочасні українські та зарубіжні педагогічнені, такі як Дем'ян Наливайко, Христофор Філарет, Василь Суразький, Іван Лятос, Кирило

¹ Чмихов, Н.А. (1990). *Истоки язычества Руси*. Київ: Либідь.

² Чмихов, М.О. (1994). *Давня культура*. Київ: Либідь.

³ Лозко, Г. (1996). *Українське язичництво*. Київ: Укр. центр духовної культури.

⁴ Семчишин, М. (1993). *Тисяча років української культури*. Київ: Друга рука: Фенікс.

Лукаріс, Клірик Острозький та педагоги із Краківського та Падуанського університетів. Острозька школа мала великий вплив на розвиток педагогічної думки та організацію шкільництва в Україні: за її зразком діяли пізніші братські школи у Львові, Луцьку, Володимирі (нині Володимир-Волинський).

Вихованцями школи були: відомий учений і письменник М. Смотрицький, гетьман П. Сагайдачний, архімандрит Києво-Печерської лаври Єлисей Плетенецький та ін. видатні церковні і культурні діячі. Із заснуванням 1624 р. в Острозі єзуїтської колегії Острозька школа занепала і 1636 р. припинила своє існування.

Києво-Могилянська академія була заснована на базі Київської братської школи. У 1615 році ця школа отримала приміщення від шляхтянки Галшки Гулевичівни. Деякі вчителі Львівської та Луцької братських шкіл переїхали викладати до Києва. Школа мала підтримку Війська Запорозького і зокрема гетьмана Сагайдачного¹.

У вересні 1632 року Київська братська школа об'єдналася з Лаврською школою. У результаті було створено Києво-Братську колегію. Київський митрополит Петро Могила побудував в ній систему освіти за зразком єзуїтських навчальних закладів. Велика увага в колегії приділялася вивченню мов, зокрема польської та латини. Станових обмежень для отримання освіти не було. Згодом колегія іменувалася Києво-Могилянською на честь свого благодійника та опікуна.

Згідно з Гадяцьким трактатом 1658 року між Річчю Посполитою і Гетьманщиною колегії надавався статус академії і вона отримувала рівні права з Ягеллонським університетом. Після входження українських земель у склад Московського царства статус академії був підтверджений у грамотах російських царів Івана V 1694 року та Петра I 1701 року[5]. За час існування Києво-Могилянської академії, з її стін вийшло багато відомих випускників. До вихованців належали гетьмани Іван Мазепа, Пилип Орлик, Павло Полуботок, Іван Скоропадський та Іван Самойлович, а також багато хто з козацької старшини. Тут навчалися архітектор Іван Григорович-Барський, композитори Артемій Ведель та Максим Березовський, філософ Григорій Сковорода та науковець Михайло Ломоносов².

Авторитет та якість освіти в академії також приводили сюди іноземних студентів: росіян і білорусів, волохів, молдаван, сербів, боснійців, чорногорців, болгар, греків та італійців. Вихованці академії часто продовжували освіту в університетах Європи, оскільки, згідно з європейською традицією, викладання провадилося латиною.

Незважаючи на намагання випускників перетворити академію на сучасний університет, за розпорядженням уряду, указом Синоду від 14 серпня 1817 року Академію було закрито. Натомість 1819 року в приміщеннях Києво-Могилянської академії була створена Київська духовна академія³.

Більш-менш докладні відомості про лікувальні звичаї запорізьких козаків знаходимо у рукописах французького інженера Боплана, який прожив на Україні 17 років і свої спостереження виклав у окремій книзі, надрукованій у 1650 р. Він пише: «Я бачив козаків, які, щоб позбутись гарячки, розбавляли у чарці горілки півзаряду пороху, випивали цю суміш, лягали спати і на ранок просинались в доброму стані. Часто бачив я, як козаки, поранені стрілами, коли не було хірургів, самі засипали свої рани невеликою кількістю землі, яку перед цим розтирали на долоні слиною. Козаки хвороб майже не знають. Більша частина з них помирає в сутичках з ворогом або від старості... Від природи наділені вони силою та ростом високим...» Боплан зазначає також, що під час зимових походів серед козаків великих втрат від холоду не було, оскільки вони тричі на день їли гарячу юшку з пива, яку заправляли олією та перцем. З походів запорізькі козаки поверталися з великою кількістю поранених, частина яких залишалась назавжди інвалідами. З цих причин козаки змушені були мати свої шпиталі⁴.

Перший такий шпиталь було засновано в Дубовому лісі на острові між річками Старою і Новою Самарою. Там були споруджені будинки й церква, оточені захисними ровами. На прохання козаків з Києва в цей шпиталь було запрошено ієромонаха Паїсія, на якого крім духовних обов'язків покладался Запорізький Спас» – головний козацький шпиталь в Межигір'ї коло Києва.

¹ Грандо, О. (1995). *Подорож у минуле медицини*. Київ: Тріумф.

² Полонська, Н. (1994). *Історія України. В 2-х книгах*. Київ: Либідь, 1.

³ Грушевський, М.С. (1991). *Історія України Русі. В II т.* Київ: Наукова думка, 1.

⁴ Ярчись, А.В. (ред.) (1991). *Лекції з історії світової та вітчизняної культури*. Львів: Світоч.

Наприкінці XVI ст. головним шпиталем козаків стає шпиталь в Трахтемирівському монастирі на Дніпрі нижче Канева. Полин, чебрець, м'ята, борщівник – такі компоненти входили до вмісту козацької люльки, саме тому запорожці майже не хворіли на астму і бронхіти, до того ж вважається, що таке куріння було здатне знизити тиск, заспокоїти нерви, поліпшити апетит, сон і навіть зір. Тож сучасний курець не може порівнюватися із козаком! А щодо алкоголю, то п'яниць на Січі не було, хоч у мирний час козаки не відмовлялися від чарочки. Та вжити міцний напій, наприклад, у морському воєнному поході означало покинути палубу посеред неосяжного моря. П'яничку просто викидали за борт. Тож кожний запорожець протягом тривалого часу не вживав алкоголю взагалі – поки займався своєю професійною справою, тобто перебував на війні. Горілка використовувалась у походах лише як ліки¹. Від лихоманки допомагав напій з горілки і гарматного пороху чи попелу. В незнайомій місцевості козак не пив сиріої води, доки не прокип'ятив її і не додав би полину чи звіробою – трави, що справляє антимікробну дію. Цей нехитрий засіб не залишав шансів холері й дизентерії. Коли ж доводилось пити болотяну воду за відсутності іншої, то перед вгамуванням спраги, ковтали вугілля з багаття. Для попередження епідемій вапном пересипали відходи у сміттєвих ямах. На Кубані, куди перейшла згодом запорізька спільнота, було незмінне правило: їсти тільки щойно приготовлені страви, а їх рештки ні в якому разі не зберігати. Тож козаки розумілися на питаннях охорони здоров'я і дбали про свою силу, адже від неї залежала доля. Українське козацтво шанувало волю, мужність і уміння тримати шаблю. Отже, кожен український воїн знав, що таке відповідальність. За своє здоров'я у тому числі. Це дає підстави говорити про розвиненість важливої сфери життя козаків – медицини.

Етап зародження вітчизняної вищої школи був самим важким і тривалим, він охоплював час правління кількох імператорів – від Петра I до Павла I. У ньому можна виділити наступні періоди і знаменні події: передісторія вищої школи України (імператор Петро I), відкриття Петербурзького академічного університету (імператриця Єлизавета Петрівна), створення Гірського училища (імператриця Катерина II), освіта Медико-хірургічної академії (імператор Павло I)².

Перший етап зайняв майже сто років, його роль важко переоцінити в економічному, військово-політичному і соціально-культурному становленні Російської імперії. Завдяки створенню основ освітньої системи, особливо вищої сили, Росія отримала інтелектуальну незалежність від світових держав. У XVIII столітті вітчизняні світські вищі навчальні заклади підготували кілька сотень високоосвічених людей, які склали ядро нової соціальної групи – інтелігенції (цей термін в Росії став вживатися пізніше). Разом з тим, треба зауважити, головним призначенням перших вищих навчальних закладів була підготовка кваліфікованих чиновників для державної служби. У кінці XVIII століття Московський університет і Гірське училище склали серйозну конкуренцію спеціальним військово-навчальним закладам, які вважались раніше найбільш престижними для молодих дворян. Навчання у світських вузах давало можливість різночинній молоді змінити свій соціальний статус через отримання класних чинів і офіцерських звань. Перші вищі навчальні заклади виникли в столицях, що закріпило їх роль навчально-наукових центрів Російської імперії.

З метою поліпшення медичної опіки над населенням, розвитку медичної освіти і науки у королівстві Галичина та Лодомирія декретом від 22 грудня 1772 року імператриця Австрії Марія Терезія призначила доктора медицини Андрея Крупинського крайовим протомедиком Галичини. Йому було доручено створити на західноукраїнських землях систему медичної служби і медичної освіти. У своїх меморіалах від 30 травня та 30 серпня 1773 року Андрей Крупинський з болем і гіркотою констатував, що через відсутність дипломованих акушерок під час пологів часто помирають матері зі своїми немовлятами. Тому першочерговим завданням він вважав відкриття у королівстві медичних навчальних закладів. На його клопотання губернатор граф Антоні Перген 20 березня 1773 року видав розпорядження, згідно з яким у Львові почалось читання лекцій з усіх галузей медичної науки для осіб, що займалися лікарською, акушерською та аптекарською практикою, але не мали дипломів³.

Урочисте відкриття Львівського акушерського колегіуму відбулося 1 жовтня 1773 року. Цей день ознаменував зародження середньої медичної освіти на західноукраїнських землях. Навчання в колегіумі було безкоштовним. Більш того, слухачі перебували на повному утриманні землевласників, які

¹ Грандо, О. (1991). *Подорож у минуле медицини*. Київ: Тріумф.

² Грандо, О. (1997). *Визначні імена в історії української медицини*. Київ: Тріумф, 335.

³ Шегедин, М.Б. (1998). *Медсестринство у світі*. Львів, Світ.

скерували їх на навчання. З губернаторського фонду вони одержували по одному гульдену на тиждень. Слухачами колегіуму могли стати фізично здорові, морально стійкі особи обох статей віком від 21 до 30 років. Звичайно, підбирали інтелектуально розвинених, які відзначалися милосердям та любов'ю до акушерської справи. За статутом навчання в колегіумі тривало один – три роки. При колегіумі діяли курси прискореної підготовки акушерок. Це сприяло значному поліпшенню акушерської допомоги в королівстві. При такій системі освіти відчувалась гостра нестача середнього медичного персоналу. Не дивлячись на це, багато з них не мало роботи, або займалось приватною практикою. На цей час дрібні лікувальні установи взагалі працювали без середнього медичного персоналу, а у великих – на одного лікаря припадав лише один середній медичний працівник. У зв'язку з цим їхні умови праці були вкрай важкими, а платня мізерною. В клініках єдиного в Західній Україні медичного факультету Львівського університету медичними сестрами працювали переважно монашки, які недостатньо володіли навіть найелементарнішими навичками догляду за хворими.

Однією з найяскравіших особистостей серед вітчизняних вчених-медиків XVIII ст. був Данило Самойлович. Його вважають одним із основоположників вітчизняної епідеміології. Широко відомі праці Самойловича з інфекційних хвороб. Усі дванадцять тогочасних академій Європи обрали його своїм почесним членом, за винятком Петербурзької Академії наук¹.

Іншим видатним українським лікарем цієї епохи був Нестор Амбодик-Максимович, уродженець Полтавщини. Він увійшов в історію вітчизняної медицини як засновник акушерства. Його підручником з акушерства «Искусство повивання, или Наука о бабичьем деле» користувалося багато поколінь лікарів та акушерок².

Велику роль в історії вітчизняної медичної освіти відіграв перший підручник з педіатрії «Педіатрика» Степана Хотовицького. Страсбурзький університет блискуче закінчив Олександр Шумлянський, один з перших вітчизняних гістологів, який описав будову нирки, зокрема її капсулу, відому під назвою «капсула Шумлянського-Боумена».

Гордістю вітчизняної медицини є Мартин Тереховський, один з піонерів учення про еволюцію живих організмів, а також Іван Полетика, який першим очолив генеральний госпіталь і госпітальну школу у Петербурзі, займав найвищі на ті часи медичні пости в державі.

Поряд з розвитком медичної науки розвивалася хірургічна допомога на полі бою. Її надавали цирульники. Існували цехи-об'єднання цирульників у м. Львові, Києві, Луцьку. У статуті Київського цеху цирульників писалося: «Майстерність цирульника має полягати в тому: голити, кров жильну і зашкірну пускати, рани гоїти рубані, пробиті та стріляні, а особливо у вириванні зуба та вилікуванні французької і шолудної хвороб».

Хворих та поранених продовжували лікувати у шпиталях, які існували при братствах і монастирях, як, наприклад, шпиталь при Трахтемирівському монастирі, де лікувалися поранені козаки. Необхідність мати лікарів для армії та для боротьби зі спустошливими епідеміями зумовила появу госпіталів, карантинів, аптекарських городів, польових аптек. У XVIII ст. було відкрито перші госпітальні школи – навчальні заклади для підготовки лікарських кадрів.

Земська медицина – це стратегічно важлива галузь людської діяльності потребувала ретельної уваги з боку держави. У 1870 р. 70 повітових земств України витратили на народне здоров'я 300 тис. крб, а в 1912 р. – вже 10 млн крб. Фінансування земських медичних закладів відбувалося за рахунок загального оподаткування населення; лікування було безкоштовним, лише деякі земства збирали незначну оплату.

Теоретичні і практичні підстави для розвитку земської медицини дали праці і досвід Харківського медичного товариства та проект організації медичної допомоги, вироблений Полтавським земством. У 1865 р. полтавські губернські земські збори обрали медичну комісію для розробки питання про формування медичної допомоги населенню. Комісія оприлюднила свою роботу у вигляді книги й надіслала її журналам, губернським земствам, медичним товариствам, університетам, приватним особам. Отримав цю працю полтавчан і М.І. Пирогов, який схвалив пропозиції Полтавського земства³.

¹ Бородій, М.Л. (1987). *Данило Самойлович Самойлович*. Київ: Наукова думка.

² Дроздова, З.А. (1950). *Нестор Максимович Максимович-Амбодик (отец русского акушерства)*. Ленинград: Военно-морская медицинская академия.

³ Гарнець, О.О. Сорока, В.М., Ціборовський, О.М., Кушнір, В.О. (2003). Становлення земської медицини на Правобережній Україні. *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України*, 2, 82-86.

Авторами проекту були 32-річний предводитель губернського дворянства князь М. О. Долгоруков та полтавський лікар А.М. Жуковський. Представник відомого в Російській імперії княжого роду М. О. Долгоруков як хірург брав участь у Кримській війні 1853-1856 рр. У віці 27 років він полишає службу на посаді чиновника особливих доручень при військовому міністрі й поселяється у Полтаві. Саме М. О. Долгоруков у промові на Полтавських губернських зборах 1-го скликання виклав тезу про безкоштовне лікування селян та відшкодування коштів для придбання ними ліків, підкреслював необхідність проведення санітарно-епідемічних заходів, маючи на меті оздоровлення населення та запобігання епідеміям. Варто звернути увагу на молодість цієї людини і в той же час на вміння мислити стратегічно, по-державному¹.

На той час Полтавське земство було головним місцем витоку землеробів, губернія нещодавно була закріпачена й мала високу щільність населення, якому конче була потрібна медична допомога. Тому тут санітарне спрямування земської медицини було синтезом діяльності дільничних лікарів з лікування та запобігання хвороб. Місцевість, куди скеровувався відтік робочих рук з Полтавщини, знаходилася на півдні України. Там на щойно заселених степах створювалося підґрунтя майбутнього капіталістичного розвитку імперії. І тому в Херсонській губернії, як районі притоку селян з півночі України, започаткувалась санітарна організація, що стала прикладом для наслідування всієї земської медицини Російської імперії². Людський потік у цей регіон не припинявся. Тисячі селян скупчувалися у великих економіях, на вузлових залізничних станціях. Усе це викликало загрозу спалахів епідемій та занесення інфекційних хвороб з інших, більш відсталих у цьому сенсі місцевостей. На цих підвалинах санітарно-статистичні та соціально-гігієнічні дослідження на Херсонщині поглиблювалися, вдосконалювалися. Праця земців Причорномор'я – саме так цілком правомірно назвати лікарів земської медицини Херсонщини, Таврії та Катеринославської губернії – заклала практичну основу дійсно народної медицини. Перший завідувач санітарного бюро Херсонської губернії М. С. Уваров разом з І.О. Дмитрієвим розпочали розробку номенклатури хвороб і системи земської медичної статистики, прийняті у подальшому на VII Пироговському з'їзді в Казані. На Херсонщині зростає славетна когорта піонерів земської медицини, таких як М. І. Тезяков, С. М. Ігумнов, В. В. Хижняков, М. В. Герман, О. В. Корчак-Чепурківський, Є. І. Яковенко³.

Традиції херсонської земської медицини підтримувалися й земськими медиками Катеринославщини. Катеринославське товариство лікарів промислових підприємців, якому передував І губернський з'їзд гірничозаводських, фабричних і рудничних лікарів, стикалося з дещо іншими проблемами, аніж херсонці. Придніпровський південний край мав свою специфіку. Тут швидко народжувались нові міста й містечка, відбувалася індустріалізація історичного Дикого Поля, будувалися металургійні та металообробні заводи, стрімко зростала кількість залізрудних та вугільних копалень. На шахтах не існувало медико-санітарного обслуговування, житло рудокопів було яскравою ілюстрацією антисанітарії. Така ситуація потребувала змін у законодавстві⁴.

Тож 2 липня 1903 р. Державна Дума прийняла закон «Про грошову компенсацію потерпілим від нещасних випадків робітникам та службовцям, а також членам їхніх родин на підприємствах фабрично-заводської, гірничої та гірничозаводської промисловості». Це був крок на шляху до прогресу. Але розмір компенсації визначався лікарем. На превеликий жаль, ні лікарі промислових підприємств, ні міські та повітові лікарі не були авторитетами для робітників, бо не мали необхідних знань для виконання кваліфікованої експертизи, нерідко виникали конфлікти, що потребували судового втручання. І для цього при Катеринославському земстві було створено консультаційне бюро. Значна частина роботи лікарів промислових підприємств була спрямована на функціонування консультаційного бюро. В. В. Правдолюбов, С. А. Барський, О. М. Винокуров,

¹ Ігумнов, С.М. (1940). *Нарис земської медицини в губерніях, що ввійшли до складу УРСР, в Бессарабії та Криму*. Київ: Вид-во Київського медичного інституту.

² Савіна, Р.В. (2002). Стан санітарної справи в земській медицині. *Журнал Академії медичних наук*, 8, 2, 394-399.

³ Козубов, І.М. (1907). *Обзор земской медицины в Херсонской губернии за 1901-1906 гг.* Херсон: Изд. Херсонской губернской земской управы, 5-23.

⁴ Медицина (1910). *Общий административно-хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы за 1908-1909 гг.* Херсон: Губернская земская управа. Строительное отделение, 12-17.

І. М. Кавалеров, О.І. Дацков внесли посильний вклад у розвиток земської медицини Катеринославщини на зламі XIX і XX століть.

На Київщину земська медицина завітала з запізненням – на початку XX століття, але ще у далекі 1805-1811 рр. киянином Д.П. Журавським був розроблений медично-топографічний опис повітів Київської губернії, і ці соціально-статистичні роботи свого часу були помічені М. Г. Чернишевським.

Професор Київського імператорського університету св. Володимира В. О. Субботін уперше в Російській імперії очолив кафедру гігієни, медичної поліції, медичної географії і статистики (1871). Перша санітарна станція у Києві з'явилася в 1891 р., а через 2 роки український олігарх тих часів М.О. Терещенко своїм коштом засновує «Чорноробну лікарню» для сірого. Мине ще 10 літ, і 1903 року на наших землях, що перебували під австрійською короною Франца-Йосипа II, майбутній митрополит Української греко-католицької церкви граф Андрій Шептицький за свої гроші збудує у Львові «Народну лічницю», яка мала амбулаторію «Дарова поміч» і де головним лікарем працював голова Українського лікарського товариства (УЛТ), доктор медицини Є. Огаркевич, водночас він же редагував друкований орган УЛТу «Здоровле», заклик якого було: «У здоровому тілі – здорова душа, де сила, там воля витає!». 1 лютого 1909 у Львові відбувся I Український просвітньо-економічний конгрес, на якому Є. Огаркевич ініціював створення медичної секції і виголосив доповідь «Суспільно-санітарні потреби сільського люду». Хоча західноукраїнські землі й оминула земська доба, проте і в цьому краї існував рух, схожий на земський¹.

Відтак, користуючись статистичною методологією, варто зазначити, що у 1913 році Україна посідала перше місце в Російській імперії за приростом населення – 20,7 осіб на 1000 душ населення. Тож нічого дивуватися тому факту, що за переписом населення СРСР 1926 року перше місце серед етносів Радянського Союзу займали українці – 81,2 млн чоловік. Кількість росіян (77,8 млн.) була на 3,5 млн меншою. І це не враховуючи українців Східної Галичини, Буковини та Закарпаття. За даними ж 1869 р. у Російській імперії було зареєстровано 12,5 млн українців, Ще 2,5 млн українців мешкали на той час в Австро-Угорщині. За неповні шістьдесят років майже вшестеро побільшало українців, не дивлячись на декілька воєн та революцій! Це реформи, зокрема медичні, проведені у суспільстві, дали такі позитивні результати. Ми ж іще й досі не досягнули величчя тієї титанічної праці, яку протягом півстоліття провела земська медицина.

Отже, українська історія медицини має розвиватися з врахуванням досвіду історичної науки України, досягнень світової історії медицини, на тих традиціях, які були на українській землі, на фундаменті, закладеному як українськими, так і іншими вченими і літописцями протягом більше ніж тисячоліття, на працях лікарів-науковців в краю та в діаспорі. Вона повинна стати гідною і вагомою складовою української історичної науки та всесвітньої історії медицини.

References:

1. Borodiy, M.L. (1987). *Danylo Samiylovych Samoylovych* [Danilo Samilovich Samoilovich]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
2. Harnets, O.O. Soroka, V.M., Tsihorovskyy, O.M., Kushnir, V.O. (2003). Stanovlennya zemskoyi medytsyny na Pravoberezhnyi Ukraini [The formation of Zemstvo medicine in the Right-Bank Ukraine]. *Visnyk sotsialnoyi hihiyeny ta orhanizatsiyi okhorony zdorovya Ukraini* [Bulletin of Social Hygiene and Health Care Organizations of Ukraine], 2, 82-86. [in Ukrainian].
3. Hrando, O. (1995). *Podorozh u mynule medytsyny* [Travel to the past of medicine]. Kyiv: Triumf. [in Ukrainian].
4. Hrando, O. (1997). *Vyznachni imena v istoriyi ukraïnskoyi medytsyny* [Famous names in the history of Ukrainian medicine.]. Kyiv: Triumf. [in Ukrainian].
5. Hrushevs'kyu, M.S. (1991). *Istoriya Ukrainy Rusy. V II t.* [History of Ukraine of Russia. In II volumes]. Kyiv: Naukova dumka, 1. [in Ukrainian].
6. Drozdova, Z.A. (1950). *Nestor Maksimovich Maksimovich-Ambodik (otets russkogo akusherstva)* [Nestor Maksimovich Maksimovich-Ambodik (father of Russian obstetrics)]. Leningrad: Voyenno-morskaya meditsinskaya akademiya. [in Russian].
7. Ihumnov, S.M. (1940). *Narys zemskoyi medytsyny v huberniyakh, shcho vviyshly do skladu URSR, v Bessarabiyi ta Krymu* [An essay on rural medicine in the provinces that became part of the Ukrainian SSR in Bessarabia and the Crimea]. Kyiv: Vyd-vo Kyivskoho medychnoho instytutu. [in Ukrainian].

¹ Из годового медицинского отчета по Врачебному отделению Киевского губернского правления за 1886 год. – Киев: Губернская типография, 1887. – 67

8. Kozubov, I.M. (1907). *Obzor zemskoy meditsiny v Khersonskoy gubernii za 1901-1906 gg.* [Overview of rural medicine in the Kherson province for the years 1901-1906]. Kherson: Izd. Khersonskoy gubernskoy zemskoy upravyy. [in Russian].
9. Lozko, H. (1996). *Ukrayinske yazychnytstvo* [Ukrainian paganism]. Kyiv: Ukr. tsentr dukhovnoyi kultury. [in Ukrainian].
10. Medicine (1910). *Obshchiy administrativno-khozyaystvennyy otchet Khersonskoy gubernskoy zemskoy upravyy za 1908-1909 gg.* [The general administrative report of the Kherson provincial district council for 1908-1909]. Kherson: Gubernskaya zemskaya uprava. Stroitelnoye otdeleniye. [in Russian].
11. Polonska, N. (1994). *Istoriya Ukrayiny. V 2-kh knyhakh* [History of Ukraine. In 2 books]. Kyiv: Lybid, 1.
12. Ponomarov, A. P., Kosmina, T. V., Boryak, O. O. (1992). *Ukrayintsi: narodni viruvannya, povirya, demonolohiya* [Ukrainians: folk beliefs, beliefs, demonology]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
13. Popovych, M. (2001). *Narys istoriyi kultury Ukrayiny: Navchalnyy posibnyk* [Essay on the history of Ukrainian culture: Textbook]. Kyiv: ArtEk. [in Ukrainian].
14. Rybakov, B.A. (1982). *Yazychestvo drevnikh slavyan* [Paganism of the ancient Slavs]. Moscow: Nauka. [in Russian].
15. Savina, R.V. (2002). Stan sanitarnoyi spravy v zemskiy medytsyni [The state of sanitary affairs in zemstvo medicine]. *Zhurnal Akademiyi medychnykh nauk* [Journal of the Academy of Medical Sciences], 8, 2, 394-399. [in Ukrainian].
16. Semchyshyn, M. (1993). *Tysyacha rokiv ukrayinskoyi kultury* [Thousand years of Ukrainian culture]. Kyiv: Druha ruka: Feniks. [in Ukrainian].
17. Chmykhov, M.O. (1994). *Davnya kultura* [Ancient culture]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
18. Chmikhov, N.A. (1990). *Istoki yazychestva Rusi* [The origins of paganism of Russia]. Kyiv: Lybid. [in Russian].
19. Shehedyn, M.B. (1998). *Medsestrynstvo u sviti* [Nursing in the world]. Lviv, Svit. [in Ukrainian].
20. Yartys, A.V. (ed.) (1991). *Lektsiyi z istoriyi svitovoyi ta vitchyznyanoyi kultury* [Lectures on the history of world and national culture]. Lviv: Svitoch. [in Ukrainian].